

М. Заремська, викладач

Фольклорні та народознавчі джерела поетичної творчості Т. Г. Шевченка

В основі національного коріння лежать духовні, моральні, етичні цінності етносу, накопичені протягом його тисячолітнього життя. Від покоління до покоління, відшліфовуючись, набираючи повноти доцільності, яка охороняє етнос і забезпечує його повнокровний розвиток, передаються вони через мову, словесність, звичаї, обряди, ремесла, архітектуру тощо, власне через усе те, що сьогодні вбирає в себе поняття фольклору. В цілому ж це сягаючий невизначених часових глибин, унікальний в своїй оригінальності, довершеності пласт нашої української культури. Саме він формував і формує нашу національну душу – ментальність та визначає самобутній розвиток нації.

Взірцем заглиблення в джерела народної культури та вміння надати їм ще більшої змістовності – у нових художніх формах на кожному подальшому етапі суспільного розвитку – для української культури завжди залишатиметься Тарас Шевченко. Вершин світової культури він сягнув перш за все тому, що феноменально довершено володів народним словом. Усі його літературні твори зіткані з фольклорного матеріалу. Тут і народні пісні та окремі рядки з них, і поезії в стилі народних пісень, народні образи, мотиви народних переказів, легенд, вірувань тощо, епізоди з історії та мотиви картин природи в народній традиції. Звідси, за рахунок перлин народної творчості, таке безмежне художнє багатство, така насиченість його поезій.

Загальновідомо, що у пошуках нових підходів до розуміння проблеми значний інтерес становлять шевченкознавчі розвідки Л. Плюща, праці Г. Грабовича (низка статей у різних виданнях), а також підсумкова монографія "Шевченко як міфотворець"; дослідження Є. Нахліка, І. Дзюби.

Актуальність дослідження народознавчих та фольклорних джерел творчості письменників є очевидною, адже ця проблема ще не достатньо розроблена і її дослідження буде мати вирішальний вплив на процес відродження цілісності сучасної народної культури як спадкоємиці традиційної національної, а отже, і цілісності національної душі. без цього ми просто не маємо перспектив на те майбутнє, про яке так багато говоримо, мріємо, якого так довго чекаємо.

Конкретний аналіз використання Шевченком фольклору та народознавчих джерел в рамках короткої статті просто неможливий. Тому ми спробуємо лише частково торкнутися цієї проблеми.

Українська пісня – це бездонна душа народу, це його слава. Шевченко надзвичайно любив народні пісні, які йому в дитинстві співала мати, сам гарно співав, мав чудовий голос, дуже любив слухати кобзарів. Він був безмежно закоханий у героїчне минуле, перекази, закладені тією народною стихією, яка було природним середовищем існування поета в дитинстві: звичаї, обряди, народна етика і мораль, яка лягала на благодатний ґрунт його вдачі – оголену чутливість, романтичність, музичне обдарування. А блискуча пам'ять назавжди цупко увібрала в себе усе те, що відповідало емоційним порухам душі та живило допитливий розум, схильний до філософської аналітики і узагальнень. Все це створювало енциклопедичну фольклорну базу, яка в процесі творення невимушено природно виливається на папір. Т. Г. Шевченка завжди цікавила українська старовинна обрядовість, але поет не вдавався до копіювання, а все контекстуально переосмислював.

Його поезія глибоко пронизана символічними образами, взятими з усної народної творчості, з вірувань та повір'їв. Ці народні символи служать засобом узагальнення й емоційного вираження конкретних людських почуттів, думок, настроїв, складних психологічних процесів і утворюють парадигму романтичної умовності твору. Це також естетичні центри художньої системи твору.

Дівочу долю "потоптаного цвіту" поет змалював у баладах "Причинна", "Тополя", "Лілея", "Русалка". Глибина передачі почуттів у таких творах досягається трансформацією фольклорної поетики, варіативним розгалуженням символіки. Поет художньо інтерпретував народну демонологію. Образи русалок – образи нижчої міфології, де естетичне переважає над марновірним. І завдяки цьому розповідь стає драматично напруженою, художньо виразною, насиченою ("Причинна", "Утоплена", "Русалка"). Чіткої межі між русалками і людьми немає. Споконвічне існування русалок є реально-фантастичним, а найстрашнішим, жахливим, трагічним у їхньому "родоводі" є те, що привело їх туди з людського середовища. Таким чином, реальне й нереальне ніби трансформуються одне в одне. Фантастичне постає як виправдання. Русалки – це утоплениці, нехрещені діти, якими знехтували "злі" люди, бо суспільство не приймає таких дітей. З одного боку, русалки – образи, витворені уявою, з другого – це загублені життя сиріт. А це вже земна реальність. Отже, витоки фантастичного, неймовірного, казкового поет шукав у реальному світі [7, 348].

Засобом художнього відображення дійсності виступає символічне перетворення дівчини в рослину ("Тополя", "Лілея", "Коло гаю в чистім полі"). Такий мотив маємо в українських піснях, коли мати нелюбу невістку перетворює на тополь. Саме це стало розв'язкою "Тополі".

Тонкий стан тополі постійно випробовується силою вітру. І це ще одна паралель до людського життя: на долю героїні випали життєві випробування, під тягарем яких вона, як і тополя, не зігнулася. Дівчина перетворюється на тополя, що є можливим за народним повір'ям про переселення людської душі в рослину. Віра в реальність перетворення – це міф. Момент метаморфози нівелюється, трансформуючи міфологічну умовність у метафоричну образність, яка не відводить читача від розуміння реальних причин трагедії, навпаки, допомагає глибше передати трагізм ситуації. Гнучка та висока тополя символізує красу дівочої вірності, ідею безсмертя кохання.

Потенціал Т. Шевченка у переосмисленні та відродженні у новому контексті фольклорних образів невичерпний. Дуб – є символом сили й довголіття. Автор прагнув повнокровно і багатогранно відтворити силу вірувань пращурів у богів землі і неба, силу народу, усталеність його давніх традицій. Дія у "Причинній" відбувається біля дуба "кучерявого", і тому такою трагічною видається розв'язка. Тут, біля дуба, зустрічалися закохані; дівчина виглядала козака; на дубі зозуля пророкує літа; під дубом русалки залоскотали дівчину; та й козак знайшов смерть під дубом.

Символ птаха в українській міфології закріпив за собою семантичну домінанту духовного пориву як людини, так і цілої нації. Тільки птах дає змогу відчувати свободу чи несвободу по-справжньому. Крик півня ("Причинна") сповіщає про кінець влади містичних сил, починається рух життя. Спів жайворонка та солов'я символізує продовження життя, тоді як кування зозулі віщує щось недобре. Шевченку була притаманна своя відкритість до сприйняття похмурих імпульсів од прихованого від людини майбутнього і здатність до поетичного вираження їх, а відтак і свій містичний досвід спілкування з метафізичною сферою. В українській народній поезії сова і сич (поряд з пугачем) є найзловіснішими птахами; за народними віруваннями, їхній крик на хаті віщує пожежу або смерть когось із членів родини.

У "Не кидай матері, казали..." "вночі // Віщують сови та сичі", у заспіві до "Княжни" "сич в лісі та на стрісі // Недолю віщує". У "Сотнику" провіщення смерті символізує пугач.

У баладі "Чого ти ходиш на могилу?" дівчина перетворюється на пташку. Пташки у баладі – це душі закоханих. Дівчина хоче разом зі своїм милим прилітати на калину. За традиційними уявленнями птахи на калині є ще й символом родинного життя, кохання. Калина – обрядовий символ, що несе в собі й сліди міфологічного світобачення: дівочість, красу й кохання, надію на одруження. Калина, посаджена на могилі, має і сумну символіку. Вона росте на могилах неодружених дівчат та хлопців. Але куц калини ніколи не був символом смерті. Посаджена в головах калина символізує продовження життя у пам'яті рідних, народу.

У "Великому льосі" три ворони, які злетілися вночі, щоб зустріти народження близнят постають і як модифіковані літературні відповідники так званих дів долі зі словянської, античної та інших міфологій. Ці міфічні антропоморфізовані істоти у кількості трьох були присутні при народженні дитини і наділяли її щасливою або нещасливою долею. Повір'я і сказання про них збереглися у багатьох давніх та сучасних традиціях. У тексті містерії ворони фігурують не лише як судениці, а й як потойбічні виконавці присуду. Їхні функції порівняно з міфічними роженицями-суденицями розширено: крім визначення долі новонародженого наперед, вони вдаються і до безпосереднього демонічного втручання в неї [4, 6].

У "Причинній" поет вплітає у картину похорону козака та дівчини атрибути весілля. "Збиралися подруженьки, // Слізеньки втирають; // Збиралися товариші, // Та ями копають...". Адже подружки – це весільні дружки. А товариші – дружби (бояри). Він свідомо руйнує усталений народний звичай про заборону поховання самогубців за християнськими обрядами, адже в уявленні простих людей і навіть попів козак і дівчина – не самогубці.

Інше смислове значення мають весільні атрибути в поемі "Катерина": "Що весілля, доню моя? // А де ж твоя пара? // Де світилки з друженьками, // Старости, бояре?". Тут елементи обрядовості, перелічені матір'ю, не тільки нагадують про неможливість весілля, а й посилюють трагізм долі Катерини, увиразнюють крах її дівочих мрій.

Канонізація Шевченка як поета переважно громадянського спрямування, борця за національну незалежність та визволення селян з кріпацтва, захисника "малих отих рабів німих" перешкодила сприйманню його як видатного творця особистісно-психологічної, сповідальної "лірики долі", в якій ідентифіковане з автором ліричне "я" рефлектує над загадками власної долі і причинами трагічного повороту в своєму житті, що через відомі соціальні чинники і якісь невідомі метафізичні склалося не так, як бажалося. Утім, особисті екзистенційні проблеми Шевченко виражав не тільки у сповідальній ліриці, а й у ліро-епічних, оповідних поезіях – через їхню фабульну структуру та об'єктивованих персонажів.

Шевченкова творчість суцільно автобіографічна, на думку дослідників, його поезія, як і проза, є постійною само проекцією, зокрема, у розповідному виді. У ньому вона сильно закодована. Саме цей автобіографічний, особистісний бік Шевченкової творчості досліджений найменше. Ми читаємо залакований, розбитий на цитати "Кобзар", за яким не бачимо вічно живуче слово і живого Шевченка – людини, з його людськими гріхами, похибками, змагаючись з якими із болів своїх вирощував він своє вічне живе слово – таке загальнолюдське і особисте [4, 5].

Проблемі Шевченка-поета, кобзаря більш відповідають категорії "шаманізму". "Шаман" включає у себе поняття і образ "пророка". Але

водночас поняття "шаман" пов'язує "поета" з фольклорними та міфологічними джерелами його творчості, а також пояснює психологічну природу поезії шевченківського, екстатичного типу.

Головні категорії шаманського міфу й обряду – "діалог", "дорога", "метаморфоза" – визначають також стилістику, сюжет та ідейний зміст поезії і прози Шевченка, в якій і про себе розповідає ліричне "я" поета з усіма його шаманними властивостями. Дорога, ворон, видіння серцем, дума-душа, що літає за живущою, зцілющою водою й запалює вогонь творчості у душі поета, – все це типові мотиви саманної творчості.

За Л. Плющем, "шаманна поетика" складає характерну особливість Шевченкової поезії: "Навіть поверхове знайомство з "Кобзарем" наочно демонструє, що Шевченко, засновник сучасної української літератури, незмірно ближчий до типу поета – "шамана і пророка"...може, тому, що виріс безпосередньо з "ґрунту" народної, загальнонародної культури" [6, 18].

Ліричного героя Шевченка, негативного чи позитивного, завжди супроводять образи шаманських впроваджень та подорожей у світ минулого та майбутнього, предків та нащадків: дорога вкрай різного типу (криниця дерево життя або смерті, шляхи й путі добра і зла, роздоріжжя), "гади" й пташки – провідники та супровідники цими дорогами; Місяць, сонце і зорі – співрозмовники, разом з "духами" історичних і міфологічних героїв та пророків минулого.

А проте багатогранного Шевченка ніяк не звести лише до іпостасі християнського апостола чи шамана, бо він досить виразно виступив і суто екзистенційним поетом, заклопотаним проблемами власного існування, знівеченого особистого життя, не збутої реалізації себе як особистості, і загалом провісником екзистенціалізму (відчуття абсурду людського буття, приреченого на неминуче зіткнення з ірраціональним злом). Поет частіше дивувався, запитував і шукав, балансує між вірою і сумнівом, смиренністю і бунтом. Він був більше сповнений розпуки, ніж упевненості; у відчаї зізнавався, що не спроможний збагнути світ, к якому панує абсурдне зло і спричинені ним страждання. Шевченко шукав вихід і з власного тупика, бо виступав поетом не тільки загальнолюдської екзистенції, а й екзистенції особистої.

Специфічна ознака романтичного світосприймання – відчуття й визнання таємничого зв'язку людської долі з трансцендентною сферою. Відтак важливу частину літературних текстів романтиків становить концепт "доля". Письменники часто рефлексували над індивідуальною людською долею, особливо власною, – минулою, теперішньою і майбутньою, у художньому самовираженні переживали й передчували її перипетії. Ліричні, ліро-епічні, драматичні і прозові твори ставали авторським діалогом з власною долею. Це були спроби розгадати одвічну загадку метафізичних доле визначальних чинників. Шевченкова

творчість у цьому аспекті є особливо багата й показова, а проте й досі мало досліджена.

Образ долі в поетичному світі Шевченка має дуже багато від амбівалентних народних уявлень. Поет відчував, що його доля складається незалежно від його волі, що його по житті веде якась невблаганна Вища Сила, яка поводиться з ним відповідно до тільки їй зрозумілої логіки й тільки їй відомої мети.

А все-таки понад долею у Шевченка вивищується Бог. У "Тополі" градація звернень нещасної дівчини відображає її, а заодно і авторські матріархально-патріархальні уявлення про ієрархію найвищих апеляційних інстанцій: "Мамо моя!.. Доле моя!.. // Боже милий, Боже!.."

Звернення до матері з приводу власної долі впливає з народних уявлень про те, що мати наділяє дитину не лише зовнішністю, а й певною долею (вроджена особиста доля). У Шевченка відтворено ці уявлення з акцентом на неспроможності матері дати дитині бажану долю. "Вміла мати брови дати, // Карі оченята, // Та не вміла на сім світі // Щастя-долі дати", "Дала, – кажуть, – бровенята, // Та не дала долі!" ("Катерина"). Мати може не давати долю і свідомо, наприклад, коли змушує дочку вийти за нелюба: "Тяжко, мамо! Нащо дала вроду?.. // Ти все дала, тільки долі, // Долі дати не хочеш!" ("Мар'яна-черниця"). Фольклорний мотив залежності долі індивіда від матері Шевченко оригінально обіграє і в автобіографічному аспекті, докоряючи рідній матері за те, що сповивала його без молитов, а тому не виблагала для нього долі у Бога [4, 7].

Неоднозначною є вживана у Шевченка формула про ставлення до того, що чекає людину у майбутньому, – "як буде, так і буде". Це не фаталізм, не покора долі, але і не бунт проти неї. Це азартна гра з долею, особливо характерна для козацької ментальності. Джерела цих Шевченкових уявлень про "козацьку долю" сягають народних паремій: "Степ та воля – козацька доля", "Козак та воля – заласна доля".

Від збереженої у фольклорі прадавньої віри в магичну силу проклять у Шевченковій поезії набула поширення поетика проклинань як містичного засобу негативного впливу на чужу або свою нещасливу долю: "Сова", "Лілея", "Сон", "Княжна".

У лірико-філософському відступі "Тополі" в дусі народно-християнських уявлень виражено думку, що знати свою долю наперед людині небажано і шкідливо: "І то лихо – // Попереду знати, // Що нам в світі зостринеться... // Не знайте, дівчата // Не питайте свою долю!..". У цій баладі долю дівчини, на її прохання, віщує у міру своїх можливостей, бабуся-ворожка. В основі ворожінь лежать народні вірування в "диво", чарівну силу зілля. "Зілля – це символ смерті і відродження; магичного впливу на почуття, вчинки людини, її долю; надійного оберегу від нечисті" [8, 55].

Наближенню до народно-стильової манери ворожіння сприяє і традиційне використання символічної трійчності. Ворожка дала дівчині "дива", яке вперше треба випити до співу півнів, бо доки півні сплять, у природі правують темні й нечисті сили, здатні чинити зло. У таку страшну пору, коли люди остерігаються виходити на вулицю, блукала і причинна. Удруге треба випити зілля, "як стане місяць серед неба" і при цьому не хреститися, "бо все піде в воду"; і втретє – за умови, коли милий не з'явиться. Відповідні й наслідки: повернеться дівчині колишня врода; почується тупіт кінських копит і з'явиться милий. Якщо цього не станеться, то в силу вступає магічність числа "три". Вживання магічного числа "три" насторожує, бо образ трьох доріг відомий у народнопісенній ліриці як символ розлуки.

У "Сліпому" Тарас Григорович також відтворює характерну сцену ворожіння-ясновидіння, почерпнуту з народного життя або народних оповідань.

З феноменом ясновидіння пов'язаний містичний фольклорний образ ярчука. За народним повір'ям, ярчук – це собака, що народжується з вовчими зубами, зі здатністю бачити й проганяти злих духів; ярчука бояться відьми та інша нечиста сила, які тому й намагаються звести його, поки йому сповниться рік, коли набуде повної міці. [1, 329]. Епізодичне звернення Шевченка до цього фольклорного образу йшло, відтак, у руслі його романтичної естетизації.

Отже, у Шевченковій поезії трапляються пророцтва, віщування, ворожіння.

Слід також звернути увагу на такий народнопоетичний символ, як вода. Вода має здатність творити добро. Міфологічна символіка води ("Чого ти ходиш на могилу?"), роса і сльози, тісно пов'язані з обрядовістю і несе в собі ідею очищення символ конкретизує поняття "правди", чистоти. Дівчина звертається до калини: "Росою умий". Роса – це та животворяща сила, на яку має надію героїня: сльози – символ запліднюючого начала, і вони допоможуть їй зродити нове життя.

Найпоширенішим у ранній творчості поета є образ могили. Вона має багатогранну символіку. В могилі похована велич духу, дівочі сподівання на щасливе подружжя, солодкі юні мрії ("Чого ти ходиш на могилу?"), та й уся дія у цих творах відбувається на могилі, що вже є символом кінця сподівань на продовження життя.

Для романтичної свідомості Шевченка характерна вербалізація снів, як таких, що дають вихід у вічну сферу духу, можливість занурення у таємниці трансцендентного, де існує не обмежена часом і простором органічність минулого, сучасного і майбутнього. Звідси увага до вісних снів як знаків з потойбічного, які закодованими образами трохи відхиляють завісу перед прийдешнім. Він відчуває, що у сновидіннях криється якийсь символізований ірраціональний сенс, прихований од

людського розуму, його логіки, але скептично ставиться до спроб їх систематизованого тлумачення у сонниках, хоча й не ігнорує їх.

Т. Г. Шевченко не перший в українській літературі звернувся до народної творчості, й новаторство його у використанні фольклору полягає не лише в майстерності відтворення народних мотивів. Новаторство Шевченка – в самовираженні через фольклорні образи. Його твори істинно народні, бо вони відкрили перед читачами історію, душу, мрії і прагнення українського народу. Він залишився вірним народній поезії, мотиви, образи, засоби якої завжди відчуваються в його поетичному стилі як ознака його глибокої народності, як яскраві зірки у великому, сяючому сузір'ї його геніальної поезії.

Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992; 2. *Грабова Г.* Шевченко як міфотворець. – К.: Рад. письменник, 1991; 3. *Красицька Л.* Фольклор, Шевченко та цілісність національної душі // Київ. – 2004. – № 4 – 5; 4. *Нахлік Є.* Міфологема долі у творчості Тараса Шевченка // Дивослово. – 2004. – № 6; 5. *Пенцакова Л.* "Наша дума, наша пісня..." // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – № 4; 6. *Плющ Л.* "Причинна" і деякі проблеми філософії Шевченка // Сучасність. – 1979. – № 3; 7. *Скуратівський В.* Русалії. – К., 1996; 8. Словник символів / Укл. Потапенко І., Дмитренко М. Та ін. – К., 1997; 9. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1 Поезія. – К., 1989